

Σταύρος Καραγεωργάκης*

Η ενσυναίσθηση ως βάση για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων¹

Περίληψη

Η φιλοσοφική παράδοση που ασχολείται με την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων αντλεί την επιχειρηματολογία της ως επί το πλείστον από τον ωφελιμισμό ή από τη θεωρία των δικαιωμάτων. Οι δύο αυτές φιλοσοφικές παραδόσεις αποδέχονται τον ορθό λόγο ως το κύριο εργαλείο καθοδήγησης της ηθικής στάσης του ανθρώπου. Πρόσφατες νευροεπιστημονικές έρευνες όμως δείχνουν ότι η λήψη ηθικών αποφάσεων από την πλευρά του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που προϋποθέτει διαπλοκή ορθού λόγου και συναισθήματος, δικαιώνοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό την ηθική φιλοσοφία του David Hume. Πολύ περισσότερο δε, σημαντικότερο ρόλο παίζει η ενσυναίσθηση, δηλαδή η ψυχολογική ταύτιση του υποκειμένου της ηθικής πράξης με τον ευεργετημένο από τη συγκεκριμένη πράξη. Η ενσυναίσθηση με τη σειρά της αποτελεί το έρεισμα για την ανάπτυξη μιας στάσης *συμπάθειας* προς τα άλλα ζώα. Σ' αυτό το κείμενο λοιπόν προτείνεται, κάτω από το φως των νέων αυτών νευροεπιστημονικών και άλλων ενδείξεων, η ενίσχυση της επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων με τα εργαλεία της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας ως ένα ρεαλιστικότερο, και ταυτόχρονα πιο ελκυστικό θεωρητικό μοντέλο.

Λέξεις-Κλειδιά: Περιβαλλοντική ηθική, δικαιώματα των ζώων, ηθική για τα ζώα, ενσυναίσθηση, συμπάθεια

Εισαγωγή

Αν θεωρήσουμε το έτος 1975, δηλαδή τη χρονιά που εκδόθηκε το βιβλίο του Peter Singer *Απελευθέρωση των Ζώων*², ως τη χρονιά ορόσημο του σύγχρονου κινήματος για τα δικαιώματα των άλλων ζώων, έχουν περάσει ήδη τριανταπέντε χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων σημειώθηκαν μεγάλες πρόοδοι ως προς την μεταχείριση των άλλων ειδών από τον *homo sapiens*. Ένας σημαντικός αριθμός πολιτών ευαισθητοποιήθηκε για την κακομεταχείριση των ζώων και απαλλάχτηκε από τη διατροφική συνήθεια της κρεοφαγίας, κάποιοι άλλοι απέχουν από τη χρήση

* Δημοσιεύτηκε στα πρακτικά 3ου Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Πολιτικής & Διαχείρισης με τίτλο "Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική: θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της Περιβαλλοντικής Ηθικής & Φιλοσοφίας", Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, σσ. 67-81. Όλα τα πρακτικά online στη διεύθυνση: <http://www3.aegean.gr/environment/eppd/CONF2010/ENV%20POLICY%20&%20MANAGEMENT%20CONF%202010%20MINUTES%20Version1.pdf>

¹ Ευχαριστώ την Ελίζα Κολοβού και την Όλγα Κήκου για τα πολύτιμα σχόλιά τους στην αρχική μορφή του κειμένου.

² Singer, P. (1975), *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*, New York Review/Random House, New York (Ελληνική μετάφραση: Singer, Peter, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, μτφρ. Σταύρος Καραγεωργάκης, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, 2010).

προϊόντων που βασίστηκαν σε πειράματα με ζώα, επίσης, θεσπίστηκαν κανονισμοί για την διεξαγωγή πειραμάτων με πειραματόζωα κυρίως λόγω των εισηγήσεων των εθνικών επιτροπών βιοηθικής, οι συνθήκες διαβίωσης των ζώων σε πολλές κτηνοτροφικές μονάδες βελτιώθηκαν, περιορίστηκε σημαντικά η χρήση γούνας και πολλοί συμπολίτες μας αποδοκιμάζουν τη χρήση μη ανθρώπινων ζώων στα τσίρκο.

Είναι προφανές ότι όλες οι παραπάνω αλλαγές δε σημειώθηκαν μόνο εξαιτίας των φιλοσοφικών κειμένων αλλά και λόγω άλλων παραγόντων, με πολύ σημαντικό τη δράση των φιλοζωικών οργανώσεων. Ωστόσο, θα μπω στον πειρασμό να θέσω ένα ερώτημα απ' αυτά που απεχθάνονται οι ιστορικοί: τι θα άλλαζε σ' όλες τις παραπάνω εξελίξεις αν ο Singer, αλλά και άλλοι φιλόσοφοι υποστηρικτές των ηθικών δικαιωμάτων των άλλων ζώων, δεν χρησιμοποιούσαν για την πολεμική τους ως κύριο φιλοσοφικό εργαλείο τον ορθό λόγο; Θα ήταν περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματική η υπεράσπιση των ηθικών δικαιωμάτων των άλλων ζώων αν το όπλο δεν ήταν ο ορθός λόγος αλλά το συναίσθημα; Προφανώς, το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί, ωστόσο το θέτω προκειμένου να σηματοδοτήσω την αξία του συναισθήματος ως μεθόδου πειθούς για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων, έναντι της ωφελμιστικής προσέγγισης του Peter Singer ή της δικαιοκτικής του Tom Regan³.

Εδώ και περίπου 15 χρόνια, έχει αναδειχτεί μια νέα τάση στο πεδίο της ηθικής για τα ζώα (animal ethics), αυτή της συμπάθειας (sympathy) προς τα άλλα ζώα. Συγκεκριμένα, ένας αριθμός φιλοσόφων, κυρίως από το χώρο του οικοφεμινισμού, υποστηρίζει ότι ο ορθός λόγος, ως το κύριο εργαλείο του ανδροκρατούμενου φιλοσοφικού κόσμου, έχει καταφέρει να καταδυναστεύσει μεταξύ άλλων και την επιχειρηματολογία για την ηθική προς τα ζώα, δίχως όμως να μπορέσει να φέρει τα αποτελέσματα που θα είχαμε στην περίπτωση που χρησιμοποιούσαμε μια συναισθηματική προσέγγιση του ζητήματος. Η Marti Kheel υποστήριξε ότι παρά το γεγονός ότι πολλοί φιλόσοφοι δεν έχουν σε υψηλή εκτίμηση τον ορθό λόγο, ωστόσο θεωρούν ότι η επίκληση του συναισθήματος ισοδυναμεί περίπου με έλλειψη επιχειρηματολογίας⁴. Κάποιες φιλόσοφοι όμως υπενθυμίζουν το σημαντικό ρόλο που παίζει το συναίσθημα της συμπάθειας στη διαδικασία λήψης ηθικών αποφάσεων, και αυτές είναι η Mary Midgley⁵, η Josephine Donovan⁶, η Lori Gruen⁷ αλλά και νεώτεροι ο John Fisher⁸. Το κεντρικό επιχείρημα πάνω στο οποίο στηρίζουν αυτή την οπτική για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων είναι η παραδοχή ότι η λήψη ηθικών αποφάσεων δεν είναι μία διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος χρησιμοποιεί αποκλειστικά τον ορθό λόγο.

Είναι χρήσιμο όμως σ' αυτό το σημείο να γίνει η διάκριση μεταξύ της ενσυναίσθησης (empathy) και της συμπάθειας (sympathy), μια διάκριση που δεν είναι κοινά αποδεκτή. «Ενσυναίσθηση» ονομάζω την κατάσταση βάσει της οποίας ο Α ανταποκρίνεται στη συναισθηματική κατάσταση του Β, βιώνοντας αντίστοιχα συναισθήματα. «Συμπάθεια» ονομάζω την κατάσταση βάσει της οποίας, εφόσον υπάρχει η ενσυναίσθηση, ο Α έχει μια θετική στάση ή ένα μη προσωρινό ενδιαφέρον για τον Β. Επομένως η ενσυναίσθηση αποτελεί προϋπόθεση για τη συμπάθεια. Για να

³ Regan, T. (1983), *The Case for Animals Rights*, University of California Press, Berkeley.

⁴ Kheel, M. (2007), "The Liberation of Nature: A Circular Affair," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, p. 46.

⁵ Midgley, M. (1983), *Animals and Why they Matter*, University of Georgia Press, Athens.

⁶ Donovan, J. (2007), "Attention to Suffering: Sympathy as a Basis for Ethical Treatment of Animals," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Ibid., pp. 174-197.

⁷ Gruen, L. (2007), "Empathy and Vegetarian Commitments," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Ibid., pp. 333-343.

⁸ Fisher, J.A. (1987), "Taking Sympathy Seriously, A Defence of Our Moral Psychology toward Animals," *Environmental Ethics* 9, pp. 197-215.

δούμε ένα παράδειγμα: *Ενσυναισθάνομαι* το πρόβατο που σφάζεται μπροστά μου βάσει των αντιδράσεών του, αντιλαμβανόμενος ότι κάπως έτσι θα αντιδρούσα αν έσφαζαν εμένα. *Συμπαθώ* το συγκεκριμένο πρόβατο όταν συναισθηματικά και λογικά ωθούμαι να πιστεύω ότι η σφαγή ήταν μια λάθος ενέργεια⁹. Όπως έχει αναφέρει άλλωστε χαρακτηριστικά και η ψυχολόγος Lauren Wispe «Το αντικείμενο της ενσυναίσθησης είναι η κατανόηση. Το αντικείμενο της συμπάθειας είναι η ευζωία του άλλου.»¹⁰

Σύντομη ιστορική παρουσίαση της ηθικής της συμπάθειας

Η ιδέα των ηθικών συναισθημάτων δεν είναι καινούργια. Ήδη από τον 18^ο αιώνα οι Francis Hutcheson¹¹, Adam Smith¹², και ειδικά ο David Hume¹³ είχαν αναπτύξει θεωρίες ηθικών συναισθημάτων, με ιδιαίτερη αναφορά στην ιδέα της συμπάθειας. Ο Hutcheson χρησιμοποίησε την έννοια της συμπάθειας προκειμένου να χτυπήσει τις χομπσιανές απόψεις περί εγγενούς τάσης των ανθρώπων για τον αλληλοσπαραγμό και να τονίσει την έμφυτη τάση τους για συμπόνια. Ο Hume τόνισε τη συναισθηματική προέλευση των ηθικών μας κρίσεων και υποστήριξε την άποψη ότι η ηθική αξία των πράξεων και των αντικειμένων καθορίζεται από τις συναισθηματικές μας αντιδράσεις σ' αυτά. «Τίποτα δεν μπορεί να είναι περισσότερο πραγματικό ή ενδιαφέρον από τα αισθήματα ευχαρίστησης και ανησυχίας που μας διακατέχουν» γράφει ο Hume, και συνεχίζει: «Και εάν αυτά ευνοούν την αρετή και αποτρέπουν την κακία δεν χρειαζόμαστε τίποτα άλλο για τη ρύθμιση της διαγωγής και της συμπεριφοράς μας.»¹⁴ Ο Hume μάλιστα, αναγνωρίζει την αξία της συμπάθειας, της ικανότητάς μας να αναγνωρίζουμε την κατάσταση που βιώνουν οι άλλοι και να συμπάσχουμε μαζί τους. Να πώς οδηγούμαστε στη συμπάθεια σύμφωνα με τον Hume:

«Οι νόες όλων των ανθρώπων ομοιάζουν σε σχέση με τα συναισθήματα και τις λειτουργίες τους. Δεν είναι δυνατόν να κινητοποιηθούν από κάποιο αίσθημα που δεν θα αγγίζει τους υπολοίπους. Όπως τα ελατήρια που έχουν κουρδιστεί με τον ίδιο τρόπο η κίνηση του ενός μεταδίδεται στα άλλα, έτσι και τα αισθήματα αμέσως περνούν από το ένα πρόσωπο στο άλλο και προκαλούν σε κάθε ανθρώπινο πλάσμα τις αντίστοιχες κινήσεις. Όταν παρατηρώ τα αποτελέσματα ενός πάθους στη φωνή και στις χειρονομίες κάποιου, ο νους μου περνάει αμέσως από τα αποτελέσματα αυτά στις αιτίες τους και σχηματίζει μια τόσο έντονη εικόνα του πάθους που αμέσως μετατρέπεται σε πάθος καθεαυτό. Παρόμοια, όταν παρατηρώ τις αιτίες ενός συναισθήματος, ο νους μου μεταφέρεται στα αποτελέσματά του, και κινητοποιείται από ένα παρόμοιο συναίσθημα... [Η συμπάθεια] είναι εκείνη η αρχή που μας βγάζει τόσο πολύ από τον εαυτό μας, ώστε να μας δημιουργήσει την ίδια ευχαρίστηση ή την ίδια ανησυχία που υπάρχει σε κάποιον άλλο χαρακτήρα, σαν αυτές να είχαν την τάση να μας ωφελούν ή να μας ζημιώνουν.»¹⁵

⁹ Chismar, D. (1988), "Empathy and Sympathy: The Important Difference," *The Journal of Value Inquiry*, 22, pp. 257-8.

¹⁰ Wispe, L. (1991), *The Psychology of Sympathy*, Plenum Press, New York, p. 80.

¹¹ Hutcheson, F. (1726), *An Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue*.

¹² Smith, A. (1790), *The Theory of Moral Sentiments*.

¹³ Hume, D. (1739-40), *A Treatise of Human Nature*.

¹⁴ Hume, *A Treatise of Human Nature*, III, I, I, (μετάφραση αποσπάσματος από τον Φιλήμονα Παιονίδη).

¹⁵ Ibid, III, III, I (μετάφραση αποσπάσματος από τον Φιλήμονα Παιονίδη).

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Hume παραδέχεται ότι είμαστε σε θέση να αναγνωρίζουμε τα αισθήματα των άλλων και να τα βιώνουμε σαν να είναι δικά μας. Επίσης, αν έχει δίκιο ο Hume, τότε η συμπεριφορά μας μπορεί να κατευθυνθεί από τα αισθήματα ευχαρίστησης ή ανησυχίας που μας διακατέχουν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της ενσυναίσθησης.

Ο Adam Smith, μαθητής του Hutcheson και φίλος του Hume, διαφοροποιεί κάπως την έννοια της συμπάθειας από τον τελευταίο. Σύμφωνα με τον Smith ο παρατηρητής προσπαθήσει να αναπτύξει συναίσθημα συμπάθειας «φανταζόμενος τον εαυτό του στη θέση του πράττοντος, στο πλαίσιο των συγκεκριμένων περιστάσεων υπό τις οποίες εκείνος ενεργεί ή πάσχει»¹⁶. Στον Smith δηλαδή ο συμπάσχων παρατηρητής γίνεται το παθόν υποκείμενο¹⁷. Ίσως ένας από τους τελευταίους που χρησιμοποίησαν τη συμπάθεια ως ηθικό συναίσθημα είναι ο Max Scheler¹⁸. Μάλιστα κατά τον Scheler οι άνθρωποι πρέπει να αναπτύξουν την ικανότητα της συμπάθειας που έχουν προκειμένου να αποκωδικοποιήσουν τη συμβολική γλώσσα της φύσης. Μπορούμε να κατανοήσουμε αυτό που βιώνουν τα ζώα και έχουμε με όλα τα ζώα μια κοινή γραμματική, γράφει ο Scheler¹⁹. Η ιστορική αυτή παρουσίαση όμως δε θα πρέπει να δώσει την εντύπωση στον αναγνώστη ότι λείπουν οι σύγχρονες φωνές υπέρ μιας ηθικής συναισθηματοκρατίας (moral sentimentalism), οι οποίες για λόγους συντομίας δεν μπορούν να αναφερθούν²⁰. Μπορούμε όμως να στηρίξουμε όλο το βάρος της επιχειρηματολογίας μας για την ηθική αντιμετώπιση των άλλων ζώων στη φιλοσοφική υπεράσπιση της ηθικής της συμπάθειας;

Οι νευροεπιστημονικές ενδείξεις για την αλληλοδιαπλοκή ορθού λόγου και συναισθήματος στη λήψη ηθικών αποφάσεων

Όταν ο David Hume ισχυριζόταν ότι η λήψη ηθικών αποφάσεων είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης ορθού λόγου και συναισθήματος, δεν υπήρχε καμία στήριξη από την πλευρά των επιστημών γι' αυτήν την υπόθεση. Σήμερα όμως είμαστε σε θέση να έχουμε σαφέστερα δεδομένα για τη λειτουργία τόσο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όσο και του ανθρώπινου εγκεφάλου, χάρη στην εξέλιξη της ψυχολογίας και των νευροεπιστημών. Το πιο γνωστό έργο από τον τομέα της ψυχολογίας για τη σημασία της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας προέρχεται από τον ψυχολόγο Martin Hoffman (για τον Hoffman οι δύο αυτές έννοιες έχουν σχεδόν τη ίδια σημασία). Ο Hoffman, στο βιβλίο του *Empathy and Moral Development*²¹, εξηγεί πώς αναπτύσσεται η ενσυναίσθηση στον άνθρωπο μέσα από τα διάφορα στάδια της ζωής του. Υποστηρίζει ότι η ενσυναίσθηση βάζει σε λειτουργία τους

¹⁶ Δρόσος, Δ.Γ. (2008), "Επίμετρο: Αρετές και συμφέροντα: Η επαγγελία μιας παράδοξης συγκατοίκησης ή η ηθική κρίση της πρώιμης νεωτερικότητας," in *Αρετές και Συμφέροντα, Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Δ.Γ. Δρόσος, ed., Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Σαββάλας, Αθήνα, σ. 535.

¹⁷ Για μια αναλυτική παρουσίαση της έννοιας της συμπάθειας στον Smith βλέπε: Broadie, A. (2006), "Sympathy and the Impartial Spectator", in *The Cambridge Companion to Adam Smith*, K. Haakonssen, ed., Cambridge University Press, Cambridge, pp. 158-188.

¹⁸ Scheler, M. (2008), *The nature of sympathy*, Transaction Publishers, New Jersey.

¹⁹ Ibid, p. 11.

²⁰ Βλέπε ενδεικτικά το έργο του Slote και συγκεκριμένα: Slote, M. (2007), *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London & New York, και Slote, M. (2010), *Moral Sentimentalism*, Oxford University Press, Oxford.

²¹ Hoffman, M.L. (1991), *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*, Cambridge University Press, Cambridge.

ηθικούς κανόνες και επηρεάζει την ηθική κρίση είτε άμεσα, είτε μέσω αυτών των ηθικών κανόνων²².

Τα πορίσματα από τον τομέα των νευροεπιστημών είναι σίγουρα περισσότερο εντυπωσιακά. Χάρη στις μελέτες της λειτουργικής τομογραφίας μαγνητικού συντονισμού (functional magnetic resonance imaging- fMRI), οι οποίες μετρούν τη ροή του οξυγονωμένου αίματος στους νευρώνες του εγκεφάλου, οι νευροεπιστήμονες είναι πλέον σε θέση να εντοπίζουν ποια κέντρα του εγκεφάλου ερεθίζονται όταν βρισκόμαστε ενώπιον ηθικών διλημμάτων. Αυτές οι μελέτες, υποστηρίζουν οι νευροεπιστήμονες που τις διεξάγουν, μας βεβαιώνουν για τη συμμετοχή των συναισθημάτων στη λήψη ηθικών αποφάσεων, αν και αυτή η συμμετοχή διαφέρει από άτομο σε άτομο, και ανάλογα με το ηθικό δίλημμα που καλούνται αυτά να αντιμετωπίσουν²³. Σε νεότερες μελέτες μάλιστα, όπου χρησιμοποιήθηκε η ίδια μέθοδος, μια ερευνητική ομάδα έδειξε ότι οι άνθρωποι που συμμετείχαν είχαν την τάση να έχουν περισσότερο κοινωνικο-συναισθηματικές αντιδράσεις όταν το ηθικό δίλημμα ήταν πιο προσωπικό, ενώ όταν οι ηθικές αποφάσεις που έπρεπε να λάβουν ήταν λιγότερο προσωπικές, τότε οι αντιδράσεις τους στηρίζονταν πιο πολύ σε γνωστικές διαδικασίες²⁴. Σε κάθε περίπτωση, ασχέτως του βαθμού συμμετοχής των γνωστικών-ορθολογικών διαδικασιών από τη μία, και των κοινωνικών-συναισθηματικών από την άλλη, είναι πλέον βέβαιο ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός πολύ σημαντικού διλήμματος που αφορά στην αποδοχή ή απόρριψη των παραπάνω ενδείξεων. Με λίγα λόγια, καλούμαστε να επιλέξουμε αν θα ανοίξουμε την πόρτα της φιλοσοφίας στις νευροεπιστήμες και θα αφήσουμε τους φιλοξενούμενους να περάσουν, έστω και με επιφυλάξεις, θέτοντας εμείς τους κανόνες του σπιτιού, ή θα την κλείσουμε, θεωρώντας ότι μπορούμε να λύσουμε μόνοι μας όλα τα φιλοσοφικά προβλήματα. Πιστεύω ότι θα πρέπει να επιλέξουμε το πρώτο, να σταματήσουμε να επισκευάζουμε τη βάρκα του Νούρατ με τα ίδια της κομμάτια, και να την βγάλουμε στη στεριά για να ψάξουμε εκεί τα υλικά επισκευής. Δεν είναι τόσο αποτελεσματικό να κατασκευάζουμε νοητικά ηθικά σχήματα, καθαρά από συναίσθημα, να διαπράττουμε δηλαδή αυτό που χαρακτήρισε ο Antonio Damasio ως «λάθος του Καρτέσιου»²⁵. Πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη ότι οι ανθρώπινες αποφάσεις και πράξεις κατευθύνονται σε μεγάλο βαθμό από το συναίσθημα, έναν παράγοντα δηλαδή που καλό θα ήταν να ενταχθεί με ουσιαστικό τρόπο στις θεωρίες.

Αφού αναγνωρίσουμε λοιπόν ότι ο συναισθηματικός παράγοντας είναι σημαντικός για τη λήψη ηθικών αποφάσεων, αξίζει να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας σε εκείνα τα συναισθήματα που μας είναι χρήσιμα για την έκφραση αλτρουισμού, όχι μόνο στο είδος μας, αλλά και στα άλλα είδη. Σήμερα, πρωτευοντολόγοι, με πιο σημαντικό τον Frans de Waal, υποστηρίζουν την ύπαρξη της ενσυναίσθησης στα πρωτεύοντα, στηριζόμενοι σε παρατηρήσεις και χωρίς τη χρήση πειραμάτων²⁶.

²² Ibid, p. 247.

²³ Greene, J.D., Sommerville, R.B., Nystrom, L.E., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2001), "An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment", *Science*, 293, 14 September, pp. 2105-2108.

²⁴ Greene, J.D., Nystrom, L.E., Engell, A.D., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2004), "The Neural Bases of Cognitive Conflict and Control in Moral Judgment", *Neuron*, 44, 14 October, pp. 389-400.

²⁵ Damasio, A.R. (1994), *Descartes' Error, Emotion, Reason, and the Human Brain*, Putnam, New York.

²⁶ O de Waal από κοινού με την Preston υπογράφουν το σημαντικότερο ίσως άρθρο για το ζήτημα, το οποίο συνοδεύτηκε από πολυάριθμες κριτικές διακεκριμένων επιστημόνων και φιλοσόφων στο περιοδικό Behavioral and Brain Sciences (vol. 25) καθώς και από απαντήσεις των δύο πρώτων. Βλ. Preston, S. & de Waal, F. (2002), "Empathy: Its Ultimate and Proximate Bases," Behavioral and Brain Sciences, 25, pp. 1-20. Για ένα εκλαϊκευμένο έργο του de Waal στο οποίο κάνει συχνές αναφορές στο ζήτημα της ενσυναίσθησης βλ. de Waal, F. (2007), *Ο πίθηκος μέσα μας, Τα καλύτερα και τα χειρότερα*

Ενδείξεις για τη λειτουργία της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας έχουμε και σε άλλα είδη όπως φάλαινες, ελέφαντες και άλλα²⁷. Ο ηθολόγος Marc Bekoff αναφέρει περιπτώσεις ένδειξης ενσυναίσθησης και συμπάθειας ακόμα και μεταξύ διαφορετικών ειδών, όπως λιονταριών που έσωσαν ένα μικρό κορίτσι από τους απαγωγείς της στην Αιθιοπία, δελφινιών που έσωσαν ανθρώπους από λευκό καρχαρία σχηματίζοντας κύκλο γύρω τους και άλλα²⁸. Οι Masson & McCarthy αναφέρουν επίσης παραδείγματα ένδειξης συμπόνιας μεταξύ του ανθρώπου και άλλων ειδών, όπως φάλαινες, ασβών, καστόρων και ελεφάντων αλλά και μεταξύ ρινόκερων και ελεφάντων²⁹.

Ωστόσο αυτές οι ενδείξεις δεν ήταν αρκετές, ούτε αρκετά επιστημονικές, για κάποιους ερευνητές οι οποίοι προχώρησαν σε μια σειρά πειραμάτων προκειμένου να αποδείξουν τη δυνατότητα ανάπτυξης ενσυναίσθησης στα μη ανθρώπινα ζώα. Αυτοί οι επιστήμονες δεν αρκούνται στην παρατήρηση των ζώων στο φυσικό τους περιβάλλον, αλλά προχωρούν, πολλές φορές, σε φρικαλέα και ανόητα πειράματα, προκειμένου να αυξήσουν το επιστημονικό τους κύρος και να καρπωθούν χρήματα από τις κρατικές και άλλες επιχορηγήσεις. Ενδεικτικά αναφέρω ένα πείραμα σύμφωνα με το οποίο αρουραίοι εκπαιδεύτηκαν να πατούν ένα κουμπί προκειμένου να παίρνουν τροφή, και σταμάτησαν να το κάνουν όταν σε δεύτερη φάση του πειράματος, αντιλήφθηκαν ότι, με το πάτημα του κουμπιού και την απόκτηση τροφής, σε γειτονικό χώρο άλλοι αρουραίοι δέχονταν ηλεκτροσόκ, ως αποτέλεσμα των δικών τους ενεργειών³⁰. Πολύ αργότερα (2006) επιστήμονες κάνουν λόγο για ενδείξεις ενσυναίσθησης σε ποντίκια. Ερευνητική ομάδα από το πανεπιστήμιο McGill έκανε ενέσεις που περιείχαν οξικό οξύ σε ζευγάρια ποντικών και παρατήρησε ότι οι αντιδράσεις των ποντικών ήταν πιο έντονες όταν έβλεπαν να γίνεται η ένεση και στο σύντροφό τους³¹.

Σήμερα ψυχίατροι μάς πληροφορούν ότι η ενσυναίσθηση είναι το αποτέλεσμα των διασυνδέσεων της αμυγδαλής με τη σχετική περιοχή του οπτικού φλοιού του εγκεφάλου³². Όπως καταλήγει emphaticά ένας ψυχολόγος, «η ενσυναίσθηση είναι ένα βιολογικό φαινόμενο»³³. Δυστυχώς, κι αυτές οι έρευνες στηρίχτηκαν σε πειράματα με πρωτεύοντα, και συγκεκριμένα σε πιθήκους ρέξους, στους εγκεφάλους των οποίων τοποθέτησαν ηλεκτρόδια που κατέγραφαν τις πληροφορίες που στέλνονταν μέσω νευρώνων ως νευρικά σήματα στον οπτικό φλοιό, και έπειτα στην αμυγδαλή, όταν αυτοί παρακολουθούσαν άλλους πιθήκους να υποφέρουν. Ο Vittorio Gallese, με την ερευνητική του ομάδα στο Πανεπιστήμιο της Πάρμα, ανακάλυψε την ύπαρξη των

της ανθρώπινης φύσης, μτφρ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Αιώρα, Αθήνα. Ωστόσο, υπάρχουν βιολόγοι και ψυχολόγοι που υποστηρίζουν ότι πίθηκοι και μαιμούδες δεν μπορούν να αναπτύξουν ενσυναίσθηση. Βλ. Cheney, D.L. & Seyfarth, R.M. (2007), *Baboon Metaphysics, The Evolution of Social Mind*, The University of Chicago Press, Chicago and London, pp. 190-197.

²⁷ de Waal, F. (1996), *Good Natured, The Origins of Right and Wrong in Humans and others Animals*, Harvard University Press, London, pp. 40-88.

²⁸ Bekoff, M. (2007), *The Emotional Lives of Animals*, New Library, California, pp. 16-17.

²⁹ Masson, J.M. & McCarthy, S. (1999), *Όταν οι ελέφαντες κλαίνε, Η συναισθηματική ζωή των ζώων*, μτφρ. Μακίτα Χάουελ, Ωκεανίδα, Αθήνα, pp. 253-254, 272-276.

³⁰ Church, R.M. (1959), "Emotional reactions of rats to the pain of others," *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 52, pp. 132-134.

³¹ Langford, Dale J., Sara E. Crager, Zarrar Shehzad, Shad B. Smith, Susana G. Sotocinal, Jeremy S. Levenstadt, Mona Lisa Chanda, Daniel J. Levitin, and Jeffrey S. Mogil. (2006), "Social Modulation of Pain as Evidence for Empathy in Mice," *Science*, 312 (5782), pp. 1967-1970.

³² Brothers, L. (1989), "A Biological Perspective on Empathy", *American Journal of Psychiatry*, vol. 146, no. 1, pp. 10-19.

³³ Goleman, D. (2009⁴³), *Η συναισθηματική νοημοσύνη, Γιατί το «EQ» είναι πιο σημαντικό από το «IQ»*, μτφρ. Άννα Παπασπύρου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, p. 158

κατοπτρικών νευρώνων (mirror neurons) στον εγκέφαλο των πιθήκων μακάκων, οι οποίοι ενεργοποιούνται όταν αυτοί βλέπουν ή ακούν καταστάσεις που μπορούν να βιώσουν ή έχουν βιώσει και οι ίδιοι³⁴. Μάλιστα σήμερα έχουμε δεδομένα τα οποία μας πληροφορούν για την ύπαρξη κατοπτρικών νευρώνων, ή έστω αντίστοιχων μηχανισμών και στον άνθρωπο³⁵. Παρά τις αντιρρήσεις που εγείρουμε για τον τρόπο απόκτησης αυτών των γνώσεων, μπορούμε να τις αξιοποιήσουμε προκειμένου να περιορίσουμε τον πόνο των μη ανθρώπινων ζώων, διατυπώνοντας το αίτημα να σταματήσουν αυτές οι έρευνες.

Αυτό ίσως που έχει τη μεγαλύτερη σημασία από τις ισχυρότατες ενδείξεις για την λειτουργία της ενσυναίσθησης σε πολλά είδη άλλων ζώων είναι ότι φαίνεται να μοιραζόμαστε πλέον και μια ηθική συμπεριφορά. Σ' αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και η Jessica Pierce, η οποία σημειώνει ότι όταν κατανοούμε πώς νοιώθει ο άλλος, τότε έχουμε τη δυνατότητα να τον συμπονέσουμε και να τον βοηθήσουμε. Γι' αυτό η ενσυναίσθηση αποτελεί, όπως η ίδια γράφει, το θεμέλιο λίθο της ηθικότητας. Άλλωστε, για την ίδια η ενσυναίσθηση αποτελεί μια συνέπεια της κοινωνικότητας, συμπεριφοράς που απαντάται στα περισσότερα είδη³⁶.

Η συμπάθεια προς τα άλλα ζώα

Πώς όμως μπορούν να συμβάλλουν όλα τα παραπάνω δεδομένα στις προσπάθειες για την ένταξη των μη ανθρώπινων ζώων στην ηθική μας κοινότητα; Θα πρέπει αρχικά να εξετάσουμε κατά πόσον ο άνθρωπος είναι σε θέση να ενσυναισθάνεται τα άλλα είδη, ή έστω κάποια απ' αυτά. Προηγούμενως, ανέφερα τέτοιες περιπτώσεις, που στηρίζονται σε παρατηρήσεις ζωολόγων και ψυχολόγων. Το πρώτο σημαντικό βήμα για την ενσυναίσθηση είναι να έχουμε τη δυνατότητα να βιώνουμε αντίστοιχα τις διάφορες καταστάσεις με κάποια τουλάχιστον από τα άλλα είδη. Το πιο σημαντικό μάλιστα απ' αυτά φαίνεται να είναι ο πόνος. Η λέξη «πόνος» είναι ικανή να δώσει ένα πρόσκαιρο αίσθημα ανακούφισης στους επιστήμονες που δεν αποδέχονται την επιχειρηματολογία για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων. Και αυτό γιατί όταν κάποιος ισχυρίζεται ότι «εφόσον είναι λάθος να προκαλούμε πόνο στους ανθρώπους, τότε είναι λάθος να προκαλούμε πόνο στα άλλα ζώα, αφού τα άλλα ζώα βιώνουν τον πόνο τουλάχιστον με παρόμοιο τρόπο με τον δικό μας», τότε γι' αυτούς τους επιστήμονες έχει διαπραχθεί το ατόπημα του ανθρωπομορφισμού και κάθε περαιτέρω συζήτηση είναι περιττή. Είναι όμως έτσι; Μάλλον όχι. Για να απαντήσω σ' αυτήν την κριτική θα σταθώ απλώς σε τρία σημεία: πρώτον, θεωρώ ως δεδομένο ότι εμείς οι άνθρωποι είμαστε ζώα. Όπως χαρακτηριστικά έχει γράψει η Mary Midgley «Δεν είμαστε μόνο περίπου όμοιοι με τα ζώα· είμαστε ζώα»³⁷, και ως τέτοια, θα συμπληρώσω, δεν μπορούμε παρά να έχουμε τις ίδιες λειτουργίες. Δεύτερον, ατράνταχτο επιχείρημα υπέρ της νευροφυσιολογικής ομοιότητας μεταξύ ανθρώπων και πολλών άλλων ειδών είναι η διεξαγωγή πειραμάτων με χρήση μη ανθρώπινων πειραματόζωων. Αν δεν υπήρχαν αυτές οι ισχυρές ομοιότητες, τότε δε

³⁴ Gallese, V., Fadiga, L., Fogassi, L. & Rizzolatti, G. (1996), "Action Recognition in the Premotor Cortex," *Brain*, 119, pp. 593-609.

³⁵ Gallese, V. (2001), "The 'Shared Manifold' Hypothesis, From Mirror Neurons to Empathy," *Journal of Consciousness Studies*, vol 8, no. 5-7, pp. 33-50. Iacoboni, M. (2009). *Mirroring People, The Science of Empathy and How We connect with Others*, Picador, New York.

³⁶ Pierce, J. (2008), "Mice in the Sink: On the Expression of Empathy in Animals," *Journal of Environmental Philosophy*, Vol. V, Issue I, pp. 75-96.

³⁷ Midgley, M. (1973), "The Concept of Beastliness: Philosophy, Ethics and Animal Behavior," *Philosophy*, 48, pp. 111-135.

θα υπήρχε λόγος και για τη χρήση των πειραματόζωων. Τρίτον, αν αμφιβάλλουμε για τον πόνο των άλλων ζώων, θα πρέπει να αμφιβάλλουμε και για τον πόνο των άλλων ανθρώπων. Πώς γνωρίζω ότι οι άλλοι πονούν με τον τρόπο που πονώ εγώ; Μάλιστα, είναι πολύ πιθανό να μην πονούμε πραγματικά με τον ίδιο τρόπο. Για παράδειγμα, βλέπουμε ότι οι άνθρωποι έχουν διαφορετική αντοχή στον πόνο, όπως έχουν διαφορετική αντοχή στο κρύο και τη ζέστη, στο γλυκό και στο πικρό. Αυτό που μπορούμε να υποθέσουμε, βλέποντας τις αντιδράσεις τους, είναι ότι πονούν, λαμβάνοντας υπόψη ότι έχουμε το ίδιο νευρικό σύστημα. Τίποτα όμως δεν μπορεί να μας βεβαιώσει ότι πραγματικά πονούν, και μάλιστα ότι όλοι οι άνθρωποι πονούν με τον ίδιο τρόπο και την ίδια ένταση σε σχέση με το ίδιο ερέθισμα. Στην περίπτωση μάλιστα των ανθρώπων, μπορεί να παρατηρούμε κάποιον που υποκρίνεται ότι πονά, δίχως εμείς να το γνωρίζουμε. Αυτό όμως συμβαίνει πιο σπάνια στην περίπτωση των άλλων ζώων³⁸.

Ας δεχτούμε λοιπόν ότι τα ζώα έχουν τη δυνατότητα να πονούν, αφήνοντας στην άκρη την κατηγορία του ανθρωπομορφισμού. Δεν είναι τυχαίο που ο de Waal πιστεύει ότι η πιθανότητα της κατηγορίας του ανθρωπομορφισμού αποτέλεσε τροχοπέδη και για την αποδοχή της ικανότητας των άλλων ζώων να ενσυναισθάνονται και να συμπαθούν³⁹. Εφόσον λοιπόν δεχόμαστε ότι τα μη ανθρώπινα ζώα πονούν, και μάλιστα με τον ίδιο περίπου τρόπο που πονούμε κι εμείς, και εφόσον δεχόμαστε ότι μπορούμε να ενσυναισθανόμαστε άλλους ανθρώπους, τότε, βάσει των παραπάνω, συνάγουμε ότι μπορούμε να ενσυναισθανόμαστε και άλλα είδη ζώων.

Αφού λοιπόν δεχτήκαμε την δυνατότητα του πόνου και της ενσυναίσθησης, μένει να δούμε κατά πόσον αυτά μπορούν να συντελέσουν στην ανάπτυξη μιας στάσης συμπάθειας απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα. Θυμίζω ότι ως συμπάθεια θεωρώ την ικανότητά μας να κινητοποιούμαστε θετικά προς τον πόνο ή την ταλαιπωρία των άλλων.

Είναι αλήθεια βέβαια, ότι αυτοί που παραδοσιακά ασχολήθηκαν με τη συμπάθεια δε θέλησαν να συμπεριλάβουν στη θεωρία τους άλλα ζώα⁴⁰. Ακόμα όμως και κάποιοι σύγχρονοι υποστηρικτές μιας ηθικής της συμπάθειας δεν υποστηρίζουν απαραίτητα τη διεύρυνση της προκειμένου να συμπεριλάβει και τα μη ανθρώπινα ζώα⁴¹. Ωστόσο φιλόσοφοι που προέρχονται από το πεδίο της ηθικής για τα ζώα έχουν

³⁸ Όπως στην περίπτωση πολλών υποψήφιων θηραμάτων που υποκρίνονται ότι είναι δυσκίνητα ή χτυπημένα προκειμένου να τραβήξουν την προσοχή του θηρευτή από τα μικρά τους.

³⁹ de Waal, F. (2006), *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Princeton University Press, Princeton & Oxford, pp. 24-25. Για το φόβο της κατηγορίας του ανθρωπομορφισμού από την πλευρά των επιστημόνων βλέπε και Masson, J.M. & McCarthy, S. (1999), *Όταν οι ελέφαντες κλαίνε*, *ibid.*, pp. 72-78.

⁴⁰ Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι λείπουν εντελώς οι αναφορές στο θέμα της αντιμετώπισης των άλλων ζώων. Για παράδειγμα ο Hume γράφει ότι θα πρέπει να μεταχειριζόμαστε με ευγένεια αυτά τα πλάσματα, παρά το γεγονός ότι δεν είμαστε ίσοι με αυτά, βλ. Hume, D. (1983), *An Enquiry concerning the principles of Morals* [1751], Hackett Indianapolis & Cambridge, Section III, part I, p. 25. Ο Scheler, όπως και ο Kant, υποστήριξε ότι η βιαιότητα απέναντι στα ζώα μάς οδηγεί σε βιαιότητα απέναντι στους συνανθρώπους μας, ωστόσο αυτό δεν αποτελούσε το μόνο λόγο για να έρθουμε πιο κοντά στη φύση, βλ. Scheler, M. (2007), *The Nature of Sympathy*, Transaction, Edison, p. 106.

⁴¹ Παράδειγμα αποτελεί ο Φιλήμων Παιονίδης ο οποίος αναπτύσσει μια μετα-καντιανή ηθική της συμπάθειας, και ενώ δεν αποκλείει τη χρήση μιας τέτοιας ηθικής για τη σχέση μας με τα άλλα ζώα, ο ίδιος δεν προχωρά σ' αυτήν. Μάλιστα αναρωτιέται αν είναι ηθικώς επιτρεπτή, στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεωρίας, η ανώδυνη θανάτωση των ζώων για να ικανοποιηθεί ο άνθρωπος τις διατροφικές του ανάγκες. Εφόσον όμως παραδέχεται ότι οι διατροφικές ανάγκες του ανθρώπου εξαρτώνται από το θάνατο άλλων ζώων τότε δεν αφήνει πολλά περιθώρια για την εφαρμογή της θεωρίας του στην ηθική μας με τα άλλα ζώα. Βλ. Peonidis, F. (2005), *Autonomy and Sympathy, A Post-Kantian Moral Image*, University Press of America, Lanham, p. 67.

χρησιμοποιήσει τη συμπάθεια προκειμένου να στηρίξουν την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων. Πρώτος ο John Fisher ανέφερε ότι υπονομεύουμε το σχέδιο για τη συμμετοχή των ζώων στην ηθική κοινότητα αν δεν λάβουμε υπόψη μας το σημαντικό ρόλο που παίζει η συμπάθεια. Υποστήριξε επίσης ότι θα πρέπει να δείχνουμε ηθικό ενδιαφέρον για τα είδη που μπορούμε να αναπτύξουμε αυτό το συναίσθημα⁴². Η Mary Midgley υποστήριξε ότι αναμφίβολα ενσυναισθανόμαστε τα άλλα ζώα, και αυτή είναι η βάση της αποτελεσματικής τους εκμετάλλευσης από εμάς⁴³. Όταν ο άνθρωπος χτυπά ένα ζώο για να το τιμωρήσει, προβαίνει σ' αυτήν την ενέργεια υποθέτοντας προφανώς πόση είναι η ένταση του πόνου που προκαλεί, με αναγωγή σε αντίστοιχο πόνο που έχει βιώσει ο ίδιος. Κι αυτό γιατί ενσυναισθάνεται το ζώο που χτυπά. Η Gruen υποστηρίζει ότι από τη στιγμή που αναγνωρίζουμε ότι μπορούμε να ενσυναισθανόμαστε κάποια μη ανθρώπινα ζώα, αυτό αποτελεί τη βάση για να αποδεχτούμε ότι μπορούν να έχουν ηθική αξία, και αν το αποδεχτούμε κι αυτό, τότε δεν μπορούμε να συνεχίσουμε να τα βλέπουμε ως φαγητό⁴⁴. Η Midgley πιστεύει ότι υπάρχει η δυνατότητα για κατανόηση και εκδήλωση αισθημάτων συμπάθειας προς τα άλλα είδη⁴⁵.

Ωστόσο η πιο σημαντική συμβολή είναι αυτή της Josephine Donovan. Η Donovan υποστήριξε ότι η αποδοχή της ηθικής της συμπάθειας δε σημαίνει την απόρριψη του ορθού λόγου. Μάλιστα γράφει ότι η συμπάθεια είναι μια μορφή γνώσης που έχει γνωστική διάσταση⁴⁶. Πράγματι, όπως είδαμε παραπάνω, προκειμένου να συμπαθήσουμε, πρέπει να ενσυναισθανθούμε. Και η ενσυναίσθηση προϋποθέτει γνώση και επίγνωση της κατάστασης του άλλου. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι η Donovan πιστεύει ότι η παράδοση της συμπάθειας μπορεί να αξιοποιηθεί από το ρεύμα που υποστηρίζει μια ηθική της φροντίδας, στηριγμένη στην ψυχολογική θεωρία της Carol Gilligan⁴⁷.

Πώς μπορούμε όμως να αξιοποιήσουμε όλα τα παραπάνω θεωρητικά δεδομένα προκειμένου να αλλάξουμε προς το καλύτερο για τα μη ανθρώπινα ζώα το τοπίο; Γιατί πιστεύουμε ότι η συμπάθεια θα πετύχει περισσότερο απ' όσα ο ωφελιμισμός του Singer ή η θεωρία δικαιωμάτων των Regan;

Γιατί, όπως είπε και ο Thomas G. Kelch το συναίσθημα που μπορούν να αναπτύξουν οι άνθρωποι σε σχέση με τα άλλα ζώα είναι η συμπόνοια. Και για να αναπτύξουν αυτό το συναίσθημα πρέπει να βιώσουν τις συνθήκες του σφαγείου και του πειραματισμού⁴⁸. Διότι μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι αν προσπαθήσουμε να κινητοποιήσουμε συναισθηματικά τους συμπολίτες μας τότε θα καταφέρουμε πιο αποτελεσματικά να τους πείσουμε για την ανάγκη παύσης της κακομεταχείρισης των ζώων. Και φυσικά δεν αναφέρομαι μόνο στην κακομεταχείριση που υφίστανται κάποια ζώα συντροφιάς ή αδέσποτα, αλλά στη συστηματική και με σκοπό το κέρδος κακοποίηση στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας, των πειραμάτων και της διασκέδασης.

⁴² Fisher, "Taking Sympathy Seriously."

⁴³ Midgley, *Animals and Why they Matter*, ό.π., pp. 113-114. Να σημειωθεί ωστόσο ότι η Midgley χρησιμοποιεί τον όρο sympathy ως «συμπάθεια» αλλά και ως «ενσυναίσθηση», όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση. Για την κοινή χρήση του όρου κάνει ρητή αναφορά στο Midgley, M. (1996), *The Ethical Primate, Humans, Freedom and Morality*, Routledge, London & New York, p. 142.

⁴⁴ Gruen, "Empathy and Vegetarian Commitments," p. 339.

⁴⁵ Midgley, *Animals and Why they Matter*, p. 133.

⁴⁶ Donovan, "Attention to Suffering," p. 185.

⁴⁷ Gilligan, C. (1982), *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.

⁴⁸ Kelch, T.G. (2007), "The Role of the Rational and the Emotive in a Theory of Animal Rights," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, p. 287.

Πρέπει να δείξουμε στους συμπολίτες μας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζουν αυτά τα ζώα. Να τους δείξουμε τις αγελάδες και τα γουρούνια που είναι πλήρως ακινητοποιημένα στα κλουβιά τους και να τους καλέσουμε να φανταστούμε πώς θα βίωναν μια αντίστοιχη κατάσταση οι ίδιοι. Να τους καλέσουμε να φανταστούν πώς είναι να σε βυθίζουν ζωντανό σε ζεματιστό νερό και μετά να σου αφαιρούν με το χέρι τις τρίχες, όπως δηλαδή αφαιρούν τα πούπουλα από τα κοτόπουλα. Να τους ρωτήσουμε πώς θα ένοιωθαν οι ίδιοι αν τους είχαν πουλήσει από μικρούς σε ένα τσίρκο και τους ξυλοκοπούσαν καθημερινά, τους στερούσαν την τροφή και το νερό, προκειμένου να μάθουν να χοροπηδούν, να περνούν μέσα από φλεγόμενους κυλίνδρους και να κάνουν κωλοτούμπες για να διασκεδάζουν τα παιδάκια. Να τους καλέσουμε να φανταστούν τις ατελείωτες ώρες αγωνίας και πόνου που περνά ένα ζώο στα χέρια του πειραματιστή, ο οποίος του κάνει ηλεκτροσόκ, του εμφυτεύει καρκινικούς όγκους και στο τέλος το πετά κομματιασμένο σε μια πλαστική σακούλα σκουπιδιών.

Όλα τα παραπάνω δεν είναι βγαλμένα από κάποια ταινία τρόμου, αλλά από τη ζωή τρόμου που ζούνε τα εκατομμύρια μη ανθρώπινα ζώα κάθε μέρα. Πιστεύω, ότι αν καλέσουμε τους πολίτες να αναλογιστούν τις συνέπειες των επιλογών τους μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τότε θα έρθουμε ένα βήμα πιο κοντά στην αλλαγή της ανθρώπινης στάσης απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα.

Τη δύναμη της συναισθηματικής κινητοποίησης γνωρίζουν πολύ καλά οι οικολογικές και ιδιαίτερα οι φιλοζωικές οργανώσεις, οι οποίες δε στοχεύουν τόσο να πείσουν με φιλοσοφικά και ορθολογικά επιχειρήματα το κοινό. Εκεί που στοχεύουν κάποιες είναι στο συναίσθημα, στην κινητοποίηση των συναισθημάτων μέσα κυρίως από την προβολή σκληρών εικόνων. Η πιο γνωστή παγκοσμίως οργάνωση για τα δικαιώματα των ζώων, που είναι η PETA (People for the Ethical Treatment of Animals), χρησιμοποιεί στις διαφημιστικές τις καμπάνιες, μεταξύ άλλων, πολύ σκληρές σκηνές που σε φέρνουν αντιμέτωπο με τα αποτελέσματα των επιλογών σου. Γδαρμένα πτώματα, ζώα που ξυλοκοπούνται, ακρωτηριασμένα ζώα και άλλα στοχεύουν να σοκάρουν το κοινό, να θυμίσουν ότι το καθαρό πακέτο κρέατος που βρίσκεται στο σούπερ μάρκετ και η μάσκα, είναι αποτέλεσμα βασανισμού ενός ή πολλών ζώων. Και φαίνεται ότι οι φιλοζωικές οργανώσεις έχουν πετύχει πολλά περισσότερα απ' ότι όλες οι φιλοσοφικές αναλύσεις μαζί, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο. Μπορεί να μην έχουν καταφέρει να εξοπλίσουν με πληθώρα επιχειρημάτων όσους επέλεξαν να αλλάξουν τον τρόπο ζωής τους για το συμφέρον και των μη ανθρώπινων ζώων, ωστόσο έδωσαν την αφορμή για να το πράξουν, και τελικά το έναυσμα για να μελετήσουν περαιτέρω το ζήτημα.

Συμπεράσματα

Η ηθική της συμπάθειας φαίνεται να είναι ο πιο σύντομος, και ταυτόχρονα ο πιο ασφαλής, δρόμος για την αποδοχή της διεύρυνσης της ηθικής κοινότητας, ούτως ώστε να περιλαμβάνει και άλλα είδη ζώων. Αυτή η ηθική της συμπάθειας στηρίζεται σήμερα σε ένα πιο στέρεο έδαφος απ' ότι όταν έγραφε ο Hume, αφού νευροεπιστημονικές και άλλες ενδείξεις δείχνουν ότι η ενσυναίσθηση, η οποία αποτελεί τη βάση για το μετέπειτα συναίσθημα της συμπάθειας, αναπτύσσεται μεταξύ των διαφόρων ειδών, αλλά και από τον άνθρωπο. Κι αυτό δίνει ένα επιπλέον πλεονέκτημα σε μια ηθική συναισθημάτων, και στην περίπτωσή μας, σε μια ηθική που θα στηρίζεται στα συναισθήματά μας για τα άλλα ζώα.

Βιβλιογραφία

- Bekoff, M. (2007), *The Emotional Lives of Animals*, New Library, California.
- Broadie, A. (2006), "Sympathy and the Impartial Spectator", in *The Cambridge Companion to Adam Smith*, K. Haakonssen, ed., Cambridge University Press, Cambridge, pp. 158-188.
- Brothers, L. (1989), "A Biological Perspective on Empathy", *American Journal of Psychiatry*, vol. 146, no. 1, pp. 10-19.
- Cheney, D.L. & Seyfarth, R.M. (2007), *Baboon Metaphysics, The Evolution of Social Mind*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Chismar, D. (1988), "Empathy and Sympathy: The Important Difference," *The Journal of Value Inquiry*, 22, pp. 257-266.
- Church, R.M. (1959), "Emotional reactions of rats to the pain of others," *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 52, pp. 132-134.
- Damasio, A.R. (1994), *Descartes' Error, Emotion, Reason, and the Human Brain*, Putnam, New York.
- de Waal, F. (1996), *Good Natured, The Origins of Right and Wrong in Humans and others Animals*, Harvard University Press, London.
- de Waal, F. (2006), *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Princeton University Press, Princeton & Oxford.
- de Waal, F. (2007), *Ο πίθηκος μέσα μας, Τα καλύτερα και τα χειρότερα της ανθρώπινης φύσης*, μτφρ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Αιώρα, Αθήνα.
- Donovan, J. (2007), "Attention to Suffering: Sympathy as a Basis for Ethical Treatment of Animals," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, pp. 174-197.
- Fisher, J.A. (1987), "Taking Sympathy Seriously, A Defence of Our Moral Psychology toward Animals," *Environmental Ethics* 9, pp. 197-215.
- Gallese, V. (2001), "The 'Shared Manifold' Hypothesis, From Mirror Neurons to Empathy," *Journal of Consciousness Studies*, vol 8, no. 5-7, pp. 33-50.
- Gallese, V., Fadiga, L., Fogassi, L. & Rizzolatti, G. (1996), "Action Recognition in the Premotor Cortex," *Brain*, 119, pp. 593-609.
- Gilligan, C. (1982), *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.
- Goleman, D. (2009⁴³), *Η συναισθηματική νοημοσύνη, Γιατί το «EQ» είναι πιο σημαντικό από το «IQ»;*, μτφρ. Άννα Παπασπύρου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Greene, J.D., Nystrom, L.E., Engell, A.D., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2004), "The Neural Bases of Cognitive Conflict and Control in Moral Judgment", *Neuron*, 44, 14 October, pp. 389-400.
- Greene, J.D., Sommerville, R.B., Nystrom, L.E., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2001), "An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment", *Science*, 293, 14 September, pp. 2105-2108.
- Gruen, L. (2007), "Empathy and Vegetarian Commitments," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, pp. 333-343.
- Hoffman, M.L. (1991), *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hume, D. (1739-40), *A Treatise of Human Nature*.

- Hume, D. (1983), *An Enquiry concerning the principles of Morals* [1751], Hackett Indianapolis & Cambridge
- Hutcheson, F. (1726), *An Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue*.
- Iacoboni, M. (2009). *Mirroring People, The Science of Empathy and How We connect with Others*, Picador, New York.
- Kelch, T.G. (2007), "The Role of the Rational and the Emotive in a Theory of Animal Rights," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, pp. 259-300.
- Kheel, M. (2007), "The Liberation of Nature: A Circular Affair," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, pp. 39-57
- Langford, Dale J., Sara E. Cramer, Zarrar Shehzad, Shad B. Smith, Susana G. Sotocinal, Jeremy S. Levenstadt, Mona Lisa Chanda, Daniel J. Levitin, and Jeffrey S. Mogil. (2006), "Social Modulation of Pain as Evidence for Empathy in Mice," *Science*, 312 (5782), pp. 1967-1970.
- Masson, J.M. & McCarthy, S. (1999), *Όταν οι ελέφαντες κλαίνε, Η συναισθηματική ζωή των ζώων*, μτφρ. Μακίτα Χάουελ, Ωκεανίδα, Αθήνα.
- Midgley, M. (1973), "The Concept of Beastliness: Philosophy, Ethics and Animal Behavior," *Philosophy*, 48, pp. 111-135.
- Midgley, M. (1983), *Animals and Why they Matter*, University of Georgia Press, Athens.
- Midgley, M. (1996), *The Ethical Primate, Humans, Freedom and Morality*, Routledge, London & New York.
- Peonidis, F. (2005), *Autonomy and Sympathy, A Post-Kantian Moral Image*, University Press of America, Lanham.
- Pierce, J. (2008), "Mice in the Sink: On the Expression of Empathy in Animals," *Journal of Environmental Philosophy*, Vol. V, Issue I, pp. 75-96.
- Preston, S. & de Waal, F. (2002), "Empathy: Its Ultimate and Proximate Bases," *Behavioral and Brain Sciences*, 25, pp. 1-20.
- Regan, T. (1983), *The Case for Animals Rights*, University of California Press, Berkeley.
- Scheler, M. (2008), *The nature of sympathy*, Transaction Publishers, New Jersey.
- Singer, P. (1975), *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*, New York Review/Random House, New York (Ελληνική μετάφραση: Singer, Peter, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, μτφρ. Σταύρος Καραγεωργάκης, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, 2010, υπό έκδοση).
- Slote, M. (2007), *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London & New York.
- Slote, M. (2010), *Moral Sentimentalism*, Oxford University Press, Oxford.
- Smith, A. (1790), *The Theory of Moral Sentiments*.
- Wispe, L. (1991), *The Psychology of Sympathy*, Plenum Press, New York.
- Δρόσος, Δ.Γ. (2008), "Επίμετρο: Αρετές και συμφέροντα: Η επαγγελία μιας παράδοξης συγκατοίκησης ή η ηθική κρίση της πρώιμης νεωτερικότητας," in *Αρετές και Συμφέροντα, Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Δ.Γ. Δρόσος, ed., Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Σαββάλας, Αθήνα, pp. 405-597

Stavros Karageorgakis

Empathy as the basis for the ethical consideration of other animals

Abstract

The philosophical tradition that is concerned with the moral consideration of non-human animals, majorly draws its argumentation from either utilitarianism or the rights theory. These two philosophical traditions acknowledge reason as the main tool for the guidance of human moral stance. However, according to recent findings from the field of neurosciences, the moral decision making of human beings is a result of the interplay of reason and emotions, which confirms the insights of David Hume. Furthermore, a prominent role in this process is played by empathy, namely the psychological identification of the subject of the moral act with the bearer of the particular act. Empathy is further basing the development of a stance of sympathy towards non-human animals. Therefore, in this presentation and under the light of these recent evidence from the neurosciences, I suggest the reinforcement of the argumentation for the moral consideration of non-human animals with the conceptual tools of empathy and sympathy, thus giving rise to a more realistic and attractive theoretical model.

Key words: Environmental ethics, animal rights, animal ethics, empathy, sympathy